

Császi Lajos

Katasztrófák média-reprezentációja

Szociológiai szempontból a katasztrófák a közösség külső vagy belső határainak a sérülését jelentik: megszakítják a mindennapi élet normális menetét, felborítják a társadalom normatív rendjét. Valamennyi katasztrófára jellemző, hogy a rend összeomlása először zavart és félelmet kelt, de az is, hogy a veszély hatására a kollektív szolidaritás fokozódik. Közös céllá válik, hogy együttesen minél hamarabb állítsák helyre a rendet, beleértve azt is, hogy megnyugtató magyarázatot találjanak a pusztításra. Az esemény váratlansága, emberi akarattól független természete, és a közösséget fenyegető jellege miatt a katasztrófák hírértéke minden másnál magasabb. Valamiféle hierarchia is kialakítható a katasztrófák média-reprezentációi között: mennél váratlanabb, mennél nagyobb területre kiterjedő, és mennél hosszabb ideig tartó szerencsétlenségről van szó, annál nagyobb és annál tartósabb hatást gyakorolhat a sajtóra az esemény. A fentiek miatt nevezik a médiakritikai zsargonban a katasztrófákról szóló híreket obstruktív híreknek, mert a bennük rejlő fizikai és morális fontosság szinte ráerőszakolja magát a médiákra, szemben a közösség kollektív életéhez közvetlenül nem kapcsolódó úgynevezett nem-obstruktív hírekkel, amelyek közlésében vagy nem közlésében a szerkesztőségek tetszés szerint válogathatnak.

De vajon valóban egyforma figyelmet szentel-e a média minden egyes katasztrófának? Ha pedig gyanítjuk, hogy a válasz nemleges, akkor vajon milyen tényezők és hogyan befolyásolják a szerencsétlenségek médiaképét? Tanulságos választ adott erre a kérdésre egy olyan vizsgálat, amely a politikai szempontok szerepét kutatta a szerencsétlenségek interpretációjában. A nyolcvanas évek végén két pusztító földrengés rázta meg egymásután a közel-keleti régiót. Az egyik 1988-ban Örményországot, a másik a következő évben Iránt sújtotta. Egy közel tíz évvel később készült retrospektív sajtóelemzés azt találta, hogy a két hasonló természeti eseményről lényeges hangsúlyeltolódásokkal számoltak be az egyébként pártatlannak és objektívnak tartott amerikai napilapok: a New York Times és a Washington Post. Bár az iráni földrengés tagadhatatlanul súlyosabb volt, és nagyobb emberáldozatot követelt, a vizsgálat szerint a gorbacsovi időszak politikai olvadására eső örményországi földrengést háromszor nagyobb terjedelemben és sokkal nagyobb szimpátiával interpretálták, mint az „ajatollahok országaként” jellemzett ellenséges Iránt. Az idézett vizsgálat szerint a Szovjetunió nagysága, politikai fontossága, és a vezetőivel kialakult jó viszony volt az oka,

hogy az amerikai sajtó előnyösebb képet festett az örmény, mint az iráni földrengésről, előbbit implicite inkább tragédiának, utóbbit inkább büntetésnek értelmezve.

Szemben az ilyen esetekkel, ahol a katasztrófák közvetlen referenciákkal bírnak, sok katasztrófa jelentése csak áttételesen ragadható meg, mint az ausztrál aszályoknál. Az empirikus sajtóelemzés szerint ugyanis az aszályról szóló média-diskurzusok relatíve függetlenek voltak mind az időjárástól, mind a társadalom strukturális meghatározóitól. Gyakran nem írtak ugyanis az újságok aszályról, amikor pedig már régen nem esett az eső, máskor pedig sokat emlegették az aszályt, amikor pedig nem is volt komoly szárazság. Kérdés tehát, hogy mi magyarázta akkor az aszály jelenlétét a napilapokban. A vizsgálat szerint az aszályról szóló írásoknak transzkontextuális szerepük volt, másra utaltak, mint ami a tulajdonképpeni tárgyuk volt. Az aszály az „ember és a természet harcának” a történetében az ellenség szerepét játszotta el. Az aszály, amely egy földművelő közösség ellensége volt, fokozatosan az ausztrál nemzeti lét kulcsszimbólumává vált. A mindennapi beszédben és a költészetben az emberi megpróbáltatás jelképeként, a nemzeti karakter igazi építőjeként szerepelt, azaz kapcsolódott a közösség saját magáról alkotott mítoszának a legbelső rétegéhez. Ez a belső azonosulás annyira erős volt, hogy a szárazság, mint a „sivatagi Ausztrália” nemzeti mítoszának fő eleme még másfajta szerencsétlenségeket is „felülkódolt”: az árvizek és a ciklonok mint jó barátok jelentek meg a sajtóban, mint amelyek véget vetettek végre a szárazságnak. Azokban az években nőtt meg az aszályról szóló diskurzusok száma, mutattak rá a szerzők, amikor a nemzet egésze került válságba, mint a század húszas és harmincas éveiben, és akkor csökkentek az ilyen típusú írások, amikor az ország kiegyensúlyozott körülmények között volt, mint a hatvanas és hetvenes években. A földrengésekről és aszályról szóló tudósítások társadalmi kontextusa azt mutatja, hogy a katasztrófák interpretációja nem csupán egy természeti jelenségről szóló híradás. Az újságírók tudva vagy tudattalanul a szerencsétlenségek tényeit a közösség szimbolikus fogalmi kereteken belül észlelik és értelmezik, és a hírek mély belső morális szükségletet elégítenek ki.

Az újságírás kezdetei óta a katasztrófák széleskörű társadalmi hatása abból a mélyen vallásos szemléletből fakadt, amelyet a szerencsétlenségekhez fűztek. A katasztrófákat nemcsak baleseteknek, hanem olyan univerzális érvényességű jelek, „üzenetek” hordozóinak is tekintették, amelyek a közösség múltbeli tevékenységével, értékeinek jelenlegi állapotával és a csoport jövőbeli sorsával voltak összefüggésben. A katasztrófákban isteni figyelmeztetést

vagy ítéletet láttak, amelyet a Gonosz hajtott végre. A Gonosz fogalma szekularizálódott, de nem veszett el teljesen, a látens morális funkció azóta is jelen van a tudósításokban, bár másféle formában. A bűnösök keresése, vagy más esetekben a jobbítás szándéka ma is megtalálható a hírekben.

Összehasonlítva az elmúlt 25 év katasztrófákról szóló tudósításait az azt megelőző 25 év média-beszámolóival, egy szorgalmas kutató azt találta, hogy az utolsó évtizedekben jelentősen megnőtt a katasztrófák aránya a hírekben. Vizsgálatából az is kiderült, hogy nem a szerencsétlenségek száma duplázódott meg, hanem a médiák érdeklődése fokozódott az utóbbi negyedszázadban a téma iránt. Közelebbről megvizsgálva az is világossá vált, hogy a növekedés azokból a riportokból adódott, amelyek az áldozatokkal, szemtanúkkal, szakértőkkel készített úgynevezett „puha” híryanagok felduzzadásából fakadtak, és amelyek óriásira kibővítették a katasztrófák tárgyszerű, úgynevezett „kemény” tényeinek korábbi terjedelmét. Ezeket a változásokat úgy is értelmezhetjük, hogy a média egyre nagyobb szerepet játszik a katasztrófák lehetséges szekuláris jelentéseinek a nyilvános szimbolikus konstrukciójában. Mivel a jelentésadás úgy történik, hogy a média a szerencsétlenségeket kapcsolatba hozza a közösség helyzetével, értékrendjével, a katasztrófa-diskurzusok nemcsak a szűken vett katasztrófákat értelmezik, hanem ezeken keresztül a társadalom helyzetének és értékrendjének a meghatározásában is aktívan részt vesznek.

Bár a katasztrófáról szóló híradások vizsgálatának a társadalomtudományokban nagy irodalma van, a tanulmányok a katasztrófahíreknek nem a most említett morális integratív szerepét, hanem éppen ellenkezőleg, dezorientáló hatását hangsúlyozzák. Eszerint a hírek *tabloid-okká, azaz szórakoztató vizuális történetekké alakultak át, aminek következtében a médiának nemcsak a valóságfeltáró, de még az informáló szerepe is elsorvadt.* Ellene vethető ennek az eléggé elterjedt médiakritikai irányynak, hogy bár a tudósítások nem hibátlanok, a média információs teljesítménye sokkal jobb, mint azt általában feltételezik. Így például nyolc katasztrófáról szóló tudósítás között mindössze kettőnél találtak később tévesnek bizonyult adatokat. Ezen túl az sem hanyagolható el, hogy az informáláson és szórakoztatáson kívül milyen más módon játszott szerepet a közösség életében a média (például érzelmi támogatás, kollektív identitás kialakítása stb.) Közismert ugyanis, hogy a televíziós tudósításokban megjelenő híradások vizualitása tette lehetővé az elmúlt évtizedekben hogy az éhínségekről, földrengésekről, repülőgép-szerencsétlenségekről, nukleáris erőművek zavarairól szóló

megrázó tudósítások minden esetleges tárgyi tévedésükkel vagy szórakoztató törekvésükkel együtt is képesek legyenek a nézők szimpátiáját elnyerni és támogatásukat biztosítani.

Az alábbi dolgozat a szerencsétlenségekről szóló híreknek éppen ezt a manapság elhanyagolt normatív-integráló aspektusát kívánja feltárni. Nem az informálás vagy az orientáció felől közeledik a katasztrófákhoz, hanem arra kíváncsi, hogy milyen szerepet játszik tudósításaival a média a közösség integrációjában. A média szerepének a bevonásával tárgyalja a társadalom normarendszerének a vizsgálatát, amely programot Collins úgy fogalmazott meg: „Ha meg akarjuk érteni azokat a feltételeket, amelyeken a társadalmi rend nyugszik, azokhoz a feltételekhez kell hasonlítanunk őket, amikor a rend elpusztult”. A dolgozat két, eddig elhanyagolt kérdésre keresi a választ: hogyan ad a média értelmet a katasztrófáknak, és mi a kapcsolat a katasztrófahírek és a társadalom morális rendjéről szóló diskurzusok között?

A katasztrófák szociológiája

A társadalom nagy tömeget érintő veszélyelhárításának szükségletéből kiindulva intézményesítették világszerte a második világháború után a polgári védelem szervezeteit, amelyek egyaránt szolgálták a hidegháborús korszak civil védelmi szükségleteit, és a különböző természeti katasztrófák elhárításának igényeit. Sehol nem öltött azonban az intézményesítés olyan óriási méreteket, mint az USA-ban, ahol az ötvenes évektől kezdve a polgári védelem egyre nagyobb számban alkalmazott különböző szakértőket, akik között fontos szerepet kaptak a szociológusok. Abban kellett útmutatással szolgálniuk a kormányzat részére, hogy társadalomtudományi szempontból megvilágítsák: hogyan viselkednek az emberek és a különböző társadalmi szervezetek szélsőséges körülmények esetén? Kezdetben elsősorban a természeti katasztrófák szolgálták vizsgáladási terepül, később már az ember által okozott ipari balesetek is. Előbbiekbe a földrengéseket, árvizeket, szélviharokat, járványokat sorolták, utóbbiakba a technikai jellegűeket, mint amilyenek a repülőgép-szerencsétlenségek. A hatvanas évektől kezdve a politikai jellegű krízisek is a kutatás tárgyává váltak, ideértve a terrorista akciókat, a politikai vezetők meggyilkolását és a civil zavargásokat. A besorolás logikája az volt, hogy ezekben az esetekben a politikai rend ingott meg, és ez okozott a társadalomban a természeti és technikai katasztrófákhoz hasonló zavarokat.

Szemben azzal a „strukturalista” megközelítéssel, amely a társadalmi szervezetek formáira és akcióira koncentrált a katasztrófák értelmezése során, egy másik megközelítés a közösség

válaszára helyezte a hangsúlyt, amit a katasztrófák „kollektivista” megközelítésének neveztek. Eszerint nincs különösebb jelentősége a szerencsétlenségek okai a megjelölésének, és ezek alapján történő elkülönítésüknek, mert a különböző fenyegetettségekre az okoktól függetlenül a közösségek nagyon hasonló módon reagálnak. Nem a külső esemény vagy az azt előidéző ok a fontos, hanem az, hogy az érintett emberek hogyan reagálnak rá. Bármilyen legyen is a külső kiváltó ok – írja Erikson –, a kár már jóvátehetetlenül megtörtént valamennyi szerencsétlenségénél. A következmény pedig az, hogy a traumatizált emberek viszonya megváltozik egymáshoz, a természethez és a történelemhez, mert az a külső és belső társadalmi védőburok, amely korábban körülvette őket, most megszűnt, és ezáltal védtelenné váltak. A világot többé nem a rend és a biztonság, hanem a véletlen és ismeretlen erők uralják. Van “én”, van “te”, de nincs “mi”. Nagy igény nyilvánul meg ugyanakkor a csoporton kívül és belül, hogy újraépítsék a közösséget, ami nemcsak rekonstrukciója a megsérült réginek, hanem egy megújulási folyamat is, amely szükségszerűen túlmegy a gyakorlati feladatokon, és kiterjed a kognitív és érzelmi megújulásra is. A katasztrófák időbeli lefolyásának azonosságán alapul a szakaszolásuk, amely általában három stádiumot különböztet meg. Az elsőbe a katasztrófa megtörténte tartozik, például a földrengés vagy hurrikán pusztítása, de ide sorolható a katasztrófát megelőző fenyegető állapot, mint például a hurrikán közeledése, vagy a folyók vízállásának a tetőzése. Ezt a szakaszt az jellemzi, hogy nincs világos kép a katasztrófa méreteiről, pusztításáról, és sokszor pontos okáról sem. A második fázisban egyre több és pontosabb információhoz jutnak az emberek, és lehetőség nyílik, hogy összerakják a mozaikokból a történetek képét, és pontos okozati magyarázatot találjanak a szerencsétlenségre. A vulkánokról például kiderül, hogy miért abban az adott időszakban törtek ki, az áradásokról, hogy az esőzések miért éppen akkor okozták és miért éppen ilyen mértékben az árvizet stb. Ettől az időszaktól kezdve indul meg a segítségnyújtás a bajba jutott embereknek, amibe nemcsak a helyreállító anyagi segítség tartozik bele, hanem a morális biztatás is. Végül az idő múlásával és a helyreállítás előrehaladásával a harmadik fázisban a katasztrófa mindenki számára tágabb összefüggésbe kerül, és megindul a szerencsétlenség végső helyreállítási és gyógyulási folyamata, amely nemcsak a legutolsó fázis, de a leghosszabb is, és amely évekig tarthat.

A médiák különleges szerepét mutatja, hogy a katasztrófa-szociológia leggyakrabban vizsgált témája a kommunikáció, mert a média a katasztrófák minden fázisában pótolhatatlan feladatot lát el: informál, interpretál, továbbá érzelmileg és morálisan támogatja a bajba jutott közösséget. Ez a szerep annyira egyértelmű, hogy katasztrófák esetén sok kormány

egyszerűen tájékoztatási eszközként használja a médiákat, de még azokban az országokban is, ahol a sajtó függetlensége ezt nem engedi meg, ott is jelentős lépések történtek arra, hogy vészhelyzetben a médiák valamilyen formában segítsék a kormányzat tevékenységét. Így például az USA-ban 1979-ben hozták létre azt a bizottságot, amely katasztrófák esetére bizonyos információs feladatot ró a helyi médiákra, továbbá koordinálja a médiák és a mentőalakulatok működését. A kormányzat és a médiák közötti együttműködés főleg a katasztrófák első stádiumára terjed ki, és a lokális médiáknak a helyi lakosság számára szóló híradásait érinti. A szerencsétlenségek tágabb értelmezései és a nagyobb közönségnek szóló híradások azonban már kívül esnek a kormányok befolyásának a körén. A sajtó a saját útját járja, és saját logikája szerint közvetíti és értelmezi az eseményeket annak a speciális közönségnek az igényei és látásmódja szerint, akikkel szól. Minél inkább eltávolodunk térben és időben a katasztrófák közvetlen közeléből, annál inkább eltávolodik a sajtó is az események közvetlen leírásától, és annál nagyobb szerepet kapnak az interpretációk. Pontosabban szólva, minél nagyobb és minél távolibb közönség számára értelmezi a média az eseményeket, annál inkább az adott közösség korábbi ismereteihez, elvárásaihoz igazítja a mondanivalóját, amint azt az iráni és örményországi földrengés politikailag motivált tudósításaiban is láthattuk. Az interpretációk miatt óhatatlan feszültség jön létre, hogy mi marad ki és mi kerül bele a tudósításokba. Amennyire egyetértés uralkodik a médiák fontosságát illetően a katasztrófák közvetítésében, annál vitatottabb az interpretatív teljesítményük megítélése.

A következőkben a korábban említett katasztrófa-szociológusok médiakritikáját vizsgáljuk meg közelebbről. E kritikusok szerint a média nem a szerencsétlenségek valódi képét rajzolta meg, hanem a katasztrófákkal kapcsolatos előítéletek, „mítoszok” alapján írja át az eseményeket. Ha a híradások média-reprezentációi mítoszok, akkor mi történik valójában a katasztrófák idején? A katasztrófa-szociológia felmérései szerint a szerencsétlenségek alatt az emberek többsége pánik nélkül viselkedik, és nincs tömeges menekülés vagy fosztogatás sem. A társadalmi szervezetek, így a segélyszervek működésében viszont annál több a fennakadás és a probléma. Ezzel szöges ellentétben a média általában a lakosság pánikjáról, meneküléséről, fosztogatásról számol be, miközben a különböző segélyszervezetek és hatóságok működését indokolatlanul hatékonynak mutatja be. Akárhányszor megcáfolták is a „mítoszokat”, a vészhelyzetekben mégis újra és újra ugyanazok a mendemondák kapnak lábra. Ezek a következők. Az érintett területen 1. pánik és menekülés tört ki, 2. fosztogatások voltak, amire a hatóságok szükségállapotot hirdettek ki, 3. lelkiismeretlen kereskedők felárat

számoltak fel élelmiszerért és egyéb nélkülözhetetlen cikkekért, 4. a lakosságot evakuálni kellett, 5. a kitelepítetteket menedékhelyeken telepítették le, 6. nagyszámú sérülés és haláleset fordult elő, 7. jelentős az anyagi kár, 8. az emberek úgynevezett “katasztrófa-szubkultúra” szerint viselkedtek, például a vihar előtt kimentek vitorlázni az egyre fenyegetőbb tengerre, vagy “hurrikán-partikat” rendeztek a vihar előestéjén. A szerencsétlenségeket vizsgáló szociológusok szerint a felsorolt jelenségek legtöbbször egyszerűen nem igaz, de legalábbis nem általános. Így például csak a legritkábban fordul elő, hogy a valóságban az emberek menedékhelyre mennének veszélyhelyzet idején. Ha egyáltalán elhagyják az otthonukat, akkor vagy ismerősökhöz, rokonokhoz, vagy motelbe mennek. Érthető persze, hogy a kitelepítésről szóló hírekkel a helyi vezetők és a segítségnyújtó szervezetek saját tevékenységüket és szerepüket nagyítják fel, továbbá eltúlozzák a kárt, hogy a kormány és az egész társadalom nagyobb fokú elismerését és támogatását vívják ki. A velük készített mindenféle riport megbízhatósága ezért eleve kétséges, az újságírók viszont éppen az ő helyzetükből és nézőpontjukból, azaz a „parancsnoki posztokról” tudósítanak a katasztrófákról. A pánik és a fosztogatás például tipikusan a helyi rendfenntartó hatóságok megalapozatlan félelme, és abból kiindulva, hogy a saját hatékonyságukat és a rendlátszatát fenntartsák, a felmérések szerint az indokoltnál gyakrabban hirdetnek ki szükségállapotokat, nyitnak meg menedékhelyeket, miközben elhanyagolnak más fontos teendőket. Amikor az újságírók nem igyekeznek ellenőrizni az információk forrását és megbízhatóságát, akkor - vélik a magatartástudományi szakemberek - maguk is mítoszokat terjesztenek. Az utóbbi időben különösen Fisher foglalkozott sokat a szerencsétlenségek reprezentációjával a sajtóban. Az elmúlt 50 év katasztrófákról szóló újságcikkeit feldolgozva azt találta, hogy a híradások legalább fele tartalmazott valamiféle “mitikus elemet”. Leggyakoribbak voltak a tömeges evakuálásról szóló hamis hírek (24%), amelyeket a fosztogatásról (11%), a pánikról (10%), a lakosságot ért pszichológiai sokkról (7%) és az önző magatartásról (7%) szóló megalapozatlan híresztelések követték.

Turner a kaliforniai földrengésekről írott dolgozataiban szakított a hiedelmeknek ezzel az egyoldalú negatív megítélésével, amely egyszerűen olcsó képzelgésnek tartotta a “mítoszokat”. Nem vitatta a létezésüket, de organikus szerepet tulajdonított nekik, megállapítva, hogy veszély esetén a kollektív problémamegoldás legfontosabb eszközei. Híresztelések ott kapnak lábra – írta –, ahol a hivatalos vagy a tudományos információ hézagait kell kiegészíteni. Azt találta, hogy a mende-mondák, ha jócskán tartalmaztak is tárgyi tévedéseket, mindenkor összhangban voltak és igazolták az emberek félelmeit, mi több,

segítettek az ellentmondásos helyzetek érzelmi és szimbolikus feldolgozásában. Szerinte katasztrófák esetén a társadalmi munkamegosztás finom hálózata megsérül, és az emberek visszakerülnek a társadalmi élet szervezetének arra az ősi szintjére, amit Durkheim mechanikus munkamegosztásnak nevezett. A közös veszély a csoport-szolidaritást és a kollektív problémamegoldást helyezi minden más tevékenység elé, a mítoszok mint kollektív reprezentációk határai ennek a szolgálatában vágják át a valóság realista határait. Ezzel nemcsak rámutatott a híresztelések mögött megbúvó „mítoszok” lehetséges forrására, hanem fontos magyarázó és integráló szerepet is tulajdonított a híreszteléseknek, és összekapcsolta a katasztrófák korábban szétválasztott érzelmi, kognitív és gyakorlati aspektusait. Rövidesen empirikusan is alkalma volt alátámasztani téziséét. Az 1971-es pusztító San Fernando-Sylmar földrengés után pár évvel, 1976-ban rengeteg mende-monda keringett arról, hogy Kaliforniában egy minden eddiginél nagyobb földrengés fog rövidesen bekövetkezni, amit a szakértők akkor sem megcáfolni, sem igazolni nem tudtak. (Néhány kisebb földmozgás történt csupán a következő években). Turner kitűnő alkalmat látott arra, hogy bepillantást nyerjen a híresztelések világába. A mende-mondák vizsgálatába ekkor már a médiákat is bevonta, nemcsak a szóbeli kommunikációt. Ezenkívül szakítva azzal a korábbi médiaelemzési gyakorlattal, amely a hírek produkciójára és terjesztésére koncentrált, Turner a befogadói oldal felől közelített a médiához, és azt kérdezte, hogyan és milyen jelentést tulajdonítanak az érintett emberek a katasztrófahíreknek? Ahogyan azt várni lehetett, a felmérések szerint a hivatalos brossúrák és felvilágosító információk hatékonysága nagyon alacsony volt, azaz nem ezek szolgáltatták a közösség számára a problémamegoldás közös mintáit. A kaliforniai lakosok nem ezekből, hanem alternatív forrásokból tájékozódtak a földrengések lehetősége felől, többségük akár négy vagy több forrásból is. Leggyakoribb forrásként a tévét említették, ezt a napisajtó követte, majd a rádió, végül a magazinok és a filmek következtek. A „mítoszokat” tartalmazó híresztelések leginkább a tévében és a rádióban hangzottak el, mivel ezek inkább a közvetlen kommunikációhoz, a beszédhez voltak kötve, míg a nyomtatott napilapokban kevesebb fordult elő. Valamiféle munkamegosztást is felfedezett a különböző médiaformák között. Az elektronikus hírközlő eszközök gyorsabbak és drámaiabbak voltak szemben a napisajtó lassúbb, de tárgyyszerűbb írásaival. A vizsgálat szerint a katasztrófákkal kapcsolatos misztikus „profetikus” bejelentések legtöbbször szórakoztató magazinokban, tudományos fantasztikus könyvekben és filmekben fordult elő. Ezeknek a forrásoknak az emberek még a sajtónál is nagyobb fontosságot tulajdonítottak. Vagyis éppen a legfontosabbnak és leghitelesebbnek tekintett források nyitottak kaput a „mítoszoknak”. Bár a filmek szerepét a földrengések magyarázatában a Turner külön nem

vizsgálta, felmérése szerint az akkoriban bemutatott Földrengés című filmet a megkérdezettek 50 százaléka látta. Mit jelenthettek a filmek a nézőiknek, miben rejlett vajon a különleges hatásuk? A következőkben ezt vizsgáljuk meg.

Katasztrófa és képzelőerő

A katasztrófafilmekről írott tanulmányában Sontag több ismert forgatókönyv-sémát is bemutatott. Az egyik öt lépésből áll, ahol az elsőben a legnagyobb gyanútlanság közepette váratlanul megtörténik a szerencsétlenség (ez lehet természeti katasztrófa, vagy egy szörny megjelenése stb.). A második fázisban a hős szemtanúktól értesül a pusztulásról, és arról, hogyan próbáltak védelmet keresni az áldozatok, ám a rend helyi őrei hogyan bizonyultak tehetetleneknek és hogyan pusztultak el legtöbbször maguk is. Arról is értesülünk, hogy a veszély folytatódik, sőt most már a közeli várost, az országot, sőt esetleg az egész Földet fenyegeti. A harmadik fázisban megindul a megdöbbsent társadalom reagálása az eseményekre, tárgyalások folynak országos szinten tudósok, katonák és politikusok között a teendőkről, miközben egyre borzalmasabb hírek érkeznek a pusztításról. Általános a tehetetlenség és a kétségbeesés. A negyedik szakaszban kísérletek folynak a probléma megoldására, de a próbálkozások ekkor még nem járnak eredménnyel. Az érintett lakosságot evakuálni kell, amire általános pánik tör ki, mindenki menekül, a rendőrség pedig eredménytelenül próbálja a rendet fenntartani. (Ha a film japán - írja ironikusan Sontag -, akkor kifogástalanul fehérített gallérú és természetellenesen nyugodt rendőrök ismétlik automatikusan a legnagyobb káosz és pánik közepette, hogy “Mozgás, mozgás, semmi ok a pánikra!”) Az ötödik fázisban újabb és újabb konferenciák után - “kell, hogy legyen valami megoldás, amire eddig még nem gondoltunk”- a hős kitalál valamit, ami végre megállítja a szerencsétlenséget, például megfékezi a folyót, megállítja a maghasadást az újabb robbanásra készülődő atomreaktorban, elpusztítja a szörnyet stb. Nemcsak a hős és a barátnője, hanem mindenki más, így ismeretlenek is összeölelkeznek örömben, de nyugalmuk többé nem zavartalan. Véget ért a boldog tudatlanság korszaka, tudják, hogy a katasztrófa bármikor megismétlődhet a jövőben is. Árvíznél a folyót, földrengésnél a hegyeket, szélviharnál az eget, szörnyeknél a horizontot kémlelik, vajon nem fenyeget-e újabb veszély?

Formailag a katasztrófákról szóló történetek a horrorfilmek egyik fajtáját képviselik, és ugyanolyan állandó jellegű cselekmény-mintákkal, könnyen megjósolható és felismerhető forgatókönyvvel rendelkeznek, mint mondjuk a vadnyugati vagy detektívtörténetek. A tudományos-fantasztikus filmek jellegzetessége, hogy nem közvetlenül egy empirikus

társadalmi közegbe helyezi a cselekményét, hanem a fantázia segítségével kinyitják mindazokat a lehetőségeket, amelyeket a mindennapokban figyelmen kívül hagyunk. A valóságtól eltérő fantáziának az is a szerepe ezekben a történetekben, hogy szórakoztató módon nemcsak elképzelhetővé tegye, de közömbösítse is a borzalmakat. Ugyanílyen kompozíciós elvek miatt a rend a film végén mintegy csak mellékesen épül újjá, a dramaturgia feladata az, hogy rajta keresztül morálisan elfogadhatóvá váljon a pusztítás és pusztulás fantáziájának a korábbi kiélése, a szenvedés esztétikai élvezete.

Számunkra különösen fontos, hogy Sontag képzeletbeli forgatókönyve tartalmazza mindazokat a mitikus elemeket (tehetetlenség, pánik, szükségállapot kihirdetése a hatóság által, evakuálás, ismeretlenek összebarátkozása stb.), amelyek nemcsak az eredetét mutatják a szociológusok által keresett mítoszoknak, de hatásuk titkát is. Arra utalnak, hogy a katasztrófákról szóló fantáziák ugyanannak a világnak a szülöttei, mint a szociológusok racionalizált kategóriái. Közös társadalmi gyökerük letagadhatatlan, gondoljunk arra, hogy még a katasztrófák Sontag által leírt filmbeli stádiumai is milyen kísértetiesen emlékeztetnek Graber korábban említett társadalomtudományos szakaszolására. A populáris kultúra mítoszaiban kifejezett vizualizált szorongás ugyanolyan szerves része a köztudat katasztrófaképének, mint a társadalomtudományos elemzés.

Pszichológiailag és a felhasznált sztereotípeket tekintve a katasztrófa-fantáziák nem túlságosan térnek el egymástól a különböző korok között. Politikailag és morálisan azonban igen. Aligha véletlen, hogy a polgári védelemben tagozódó katasztrófa-kutatás éppen akkor intézményesült Amerikában az ötvenes évek elején, amikor Hollywoodból soha nem látott mennyiségű háborús és katasztrófafilm áramlott a mozikba. Egy 1945-ben végzett felmérés szerint az amerikaiak kétharmada még jó dolognak tartotta az atombombát, két évvel később kétharmaduk már rossznak. A hidegháború kezdete és az atombomba ismételt alkalmazásának a lehetősége a közvéleményben a kétkedés és szorongás érzését erősítette fel. Ebben az időben a katasztrófafilmek jelentősége az volt, hogy készítőik szándékától függetlenül fenntartották a nyilvánosságban a kollektív pusztulástól való félelmet. A hidegháború idején – írta King – félelmeink jobbra társadalmi és politikai természetűek voltak, és a horror-filmek éjjeli rémálmaink szimbólumrendszerét felhasználva megbízható barométerként jelezték az adott korszak rettegéseit.

Szociológiailag ezért semmi csodálatos nincs abban, hogy a mindennapi életben az emberek nagy része manapság nem a vallásból, hanem a populáris kultúra legkülönbözőbb

melodramáiból kölcsönzi azokat a képeket és fogalmakat, amelyek alapján a különböző szerencsétlenségeket elképzeli. Ebbe a tágan értelmezett körbe nemcsak a filmek, könyvek, magazinok tartoznak, hanem a napi sajtó hírei is, amelyeken keresztül egyáltalán értesülni szoktunk a balesetekről. A következőkben ezért azt vesszük szemügyre, hogy a hírek műfaji sajátosságai milyen módon befolyásolják a katasztrófák mindennapi konstrukcióját.

Hírszerkezet és apokalipszis

A katasztrófákról szóló hírek ugyanolyan rögzített formulákat követnek, mint a katasztrófafilmek. Földrengéseknél, árvizeknél és más nem megelőzhető katasztrófáknál minden hír egységesen az áldozatokról, a kárról és mentési munkákról számol be. Megelőzhetőnek tekintett ipari szerencsétlenségek esetén viszont nem elegendő a károk és áldozatok felsorolása, hanem az újságírói formula szerint a felelősöket is meg kell keresni, és a hasonló esetek megelőzésére tett erőfeszítésekről is be kell számolni. A katasztrófahírek lényege a térbeli és időbeli proximitás elve. Az újságíróknak ott kell lenniük, ahol az események történnek és akkor kell ott lenniük, amikor történnek. A tárgyalásmód ritualizált, fel kell idézniük a veszély nagyságát, az emberek fenyegetettségét, mert csak így tudják informálni és involválni a közönségüket, csak így tudnak kollektív identitást teremteni egymástól távol eső emberek és helyszínek között. A hírek főbb elemei a következők: az érintett területen az élet normális rendje megszűnt, nincs víz, gáz és villany, nem lehet járni az utakon; szakértők a helyzet rosszabbodására számítanak; síró embereket mutat a televízió otthonuk romjai, szeretteik holtteste mellett; tehetetlenség, kétségbeesettség, tanácstalanság mindenütt; korábbi tapasztalatokra nem lehet támaszkodni, minden katasztrófa példa és előzmény nélkül áll; a gazdasági kár minden képzeletet felülmúl, évek szorgalmas munkája, generációk közös gyűjtögető munkája válik semmivé pillanatok alatt; legtöbbször a kárt vallottak nincsenek biztosítva; ki fogja megfizetni a kárt? talpra tudnak-e állni az emberek? ráadásul a közeljövő is bizonytalan, egybehangzó vélemény szerint, ha nem következik be gyors javulás a helyzetben, akkor újabb és súlyosabb következmények várhatók; váratlanul egyik percről a másikra előre nem látott nehézségek lépnek fel, hideg vagy éppen hóhullám fenyegeti a fedél nélkül maradt lakosságot, máskor járvány kitörésétől kell tartani, de nincs elegendő fertőtlenítőszer vagy oltóanyag; tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a többség érdekében gyakran fel kell áldozni néhány ember egyéni érdekét, ami újabb elkeseredést szül; meddig tűrik még az emberek a szenvedést, mikor fognak elszabadulni az emberek indulatai?

a segítség nehezen és vontatottan indul be, mindenféle okok nehezítik, hogy az adományok, a mentőalakulatok elérjék a bajbajutottakat; hogyan birkóznak meg az érintettek, a segélyszervezetek konvojai a mostoha körülményekkel? önkéntesek, szomszédok, katonák, diákok sietnek segíteni, amíg a hivatalos támogatás meg nem érkezik és a rend helyreállítása szervezett formában el nem kezdődik.

A katasztrófákról szóló tudósítások mindig azzal a megnyugtató képpel záródnak le, hogy a rend visszazökkent a régi medrébe. A kiáradt folyó ismét biztonságos gátak között folyik, a lezuhant repülőgép utolsó roncsait eltakarító csoport feje fölött biztonságosan száll el egy repülőgép, az élet megy tovább.

Nemcsak formai, hanem tartalmi értelemben is szoros kapcsolat fűzi egymáshoz a katasztrófákról szóló médiahíreket és a korábban említett filmes történeteket. Előrebocsátva mondanivalónkat, a médiahíreket a populáris kultúra egyik olyan alfajának tekintjük, amelyek a „szociális melodramák” közé tartoznak. Hibrid műfajok, amelyek formalizált keretüket azoktól a populáris mítoszoktól kapják, amelyeken keresztül az eseményeket történetekké változtatják át, ám az így megteremtett sztereotíp drámai kereteket tárgyilagos, valósághű részletekkel igyekeznek kitölteni. Fellelhető ez a kettősség az újságírók munkájában is, akik ugyanazokat a kollektív mindennapi hiedelmeket osztják a katasztrófákról, mint a társadalom többsége. A különbség inkább abban keresendő, hogy az újságíró „a közéleti tudás szakértőjeként” tudatosan igyekszik minél nagyobb hitelességre szert tenni. Az újságírás szakmai kódjai szerint ezt az eredményt a tárgyilagosság retorikájának az alkalmazása garantálja, az, hogy tudatosan igyekeznek minél több véleményt ismertetni, ám ugyanakkor mégis egyformán távol tartják magukat mindegyiktől. Ebből a tárgyilagosságra való törekvéből adódik az az illúzió, mintha a média hírei objektívek, sőt tudományosak lennének, holott a valóság konstrukciója más szabályokat követ a mindennapi tudáson alapuló újságírásban, mint a tudományban vagy a fiktív történetekben. Ez nem azt jelenti, hogy az újságírás csak véleményeket ismertet, és nem vesz gyakran igénybe tudományos eszközöket. Éppen ellenkezőleg, a hírek szerkesztésében gyakran élnek a tudomány retorikai eszközeivel, de ez önmagában még nem perdöntő, hiszen azokat az újságírás szabályai szerint használják fel. A katasztrófa természete dönti például el, hogy milyen fajtájú és milyen mennyiségű tudományos ismeretet használ fel az újságíró, amint azt a későbbiekben majd látni fogjuk. Ugyanilyen felemás helyzetben vannak a hírek a szórakoztató, fiktív történetekhez való viszonyukban is, amennyiben az újságírók bőségesen felhasználják a szépirodalmi fogásokat,

de ismét csak az újságírás saját keretein belül. Általános szabály szerint minél populárisabb egy napilap, annál inkább a melodramatikus eszközökre támaszkodik, és minél inkább középosztályi olvasóközönséghez szól, annál inkább igyekszik az információt közvetítő, távolságtartó közlést előtérbe állítani. Egy elit és egy populáris izraeli napilapot összehasonlítva, az elmondottakat igazoló retorikai stratégiákat találtak a kutatók. Mindkét lapban „szociális melodramákként” ábrázolták a híreket, de a elit napilapban a részletek mimetikus jellegű realista ábrázolása dominált (kauzalitás, történeti kontextus, individualizmus), míg a populárisban a melodráma morális fantáziája (időtlenesség, absztrakt értékek, emocionalizmus) érvényesült az események magyarázatában. Vagyis az elit lap az események külső „szociális” aspektusára koncentrált, míg a bulvárlap a „melodráma” belső morális logikáját követte. Eredeti megkülönböztetést ajánlott Langer a „szociális melodráma” most leírt két formájának elkülönítésére, mint amely kétféle perspektíva-használton alapul. Szerinte a hírek egyik fontos altípusát, a bulvárlapok által követett formulát azok a tudósítások alkotják, amelyek arról szólnak, hogy a világ veszélyes és kiszámíthatatlan hely, amely fenyegetésekkel szemben tehetetlenek vagyunk. Ilyen helyzetekben az emberek nem választják, hanem elszenvedik a sorsukat, és valaminek az áldozataivá válnak. Az információk ezen típusának az a feladata, hogy megteremtse a „jó áldozat” szerepét, azét a „jó áldozatét”, aki hasonló esetben mi magunk is lehettünk volna. (Mindenki utazhat repülőn, kerülhet szélviharba, stb.) Míg a szórakoztató fiktív melodráma ebből az érzésből kiindulva, azaz az áldozat nézőpontjából konstruálja meg a történetet, addig a médiahírekben nem közvetlenül az áldozattal, hanem annak valóságosan ábrázolt környezetével, barátaival, szülőkkel, munkatársaival azonosul az olvasó. Nem elszenvedői, hanem túlélői és tanúi vagyunk a tragédiának, és „jó tanú” módjára igyekszünk minél részletesebben, és minél tárgyilagosabban beszámolni a történetekről. A fenti a szerkezeti és hangsúlykülönbségből következik a tárgyilagosság, azaz a beépített távolság retorikai elve az elit lapok híreiben, míg a bulvárlapok melodramáiban a személyesség, az emocionalizmus, a fantázia uralma az áldozattal való azonosulásból vagy szimpatizálásból adódik.

A térbeli és időbeli proximitás mellett a hírek másik formai követelménye a drámai szerkezet. A drámaiság retorikai igényéből adódik, hogy az újságírás számára minden katasztrófa szenzációs, váratlan esemény, és mi sem áll távolabb tőlük, mint az a társadalomtudományi magyarázat, amely szerint nagy valószínűséggel megjósolhatók az évenkénti katasztrófák. Így például statisztikailag valószínűsíthető volt, hogy mivel 1968 és 1989 között 15 olajszállító hajó rakománya került a tengerbe, ezért 1,4 évenként várható volt egy-egy baleset. Ezzel

szemben az újságírók az olajszállító Exxon Valdez balesetét 1989-ben Alaszka partjainál mint valami teljesen váratlan, és különleges eseményt tárgyalták. A katasztrófa a valóságban nemcsak váratlan nem volt, de különleges sem, mivel az Exxonnál sokkal nagyobb olajszállítók is szenvedtek balesetet a világ különböző tengerein az azt megelőző években. A drámai szerkesztésmód azonban megkövetelte, hogy a szerencsétlenségek interpretációjánál a váratlanság és a fenyegető veszedelem nagysága legyen a történet kerete. Ugyanezt a célt szolgálják azok a retorikai fordulatok, amelyek szerint minden aszály, árvíz, földrengés nem egyszerűen szerencsétlenség, hanem “az utolsó száz év legnagyobb katasztrófája”. A drámai szerkezetből adódik az is, hogy majdnem minden katasztrófa előtörténetében szerepel valaki, aki előre megjósolta a szerencsétlenséget, de akinek senki nem vette komolyan a figyelmeztetését. Így például San Diego repülőterére, mint „a világ legveszélyesebb repülőterére” állítólag évekig panaszkodtak a pilóták, de nem történt semmi, mígnem - szól a fáma - egyszer aztán bekövetkezett a rég megjósolt baleset. Szemben a tárgyilagos tényekkel, ezeknek az ellenőrizhetetlen mende-mondáknak a valóságértéke alacsony, de dramaturgiai értékük annál felbecsülhetetlenebb a történet expozíciója szempontjából, hiszen beavatottként mi már a történet elejétől kezdve tudunk a katasztrófa bekövetkezéséről, amiről a szereplőknek még nem lehetett tudomása. A hírek ugyanis nemcsak a tényleges helyzetet és az információkat közvetítik, hanem szerepet játszanak azoknak az érzéseknek az átadásában is, amelyeket a katasztrófák a közösség tagjaiból kiváltak. Közúti balesetekben például sokkal több ember hal meg, mint repülő-szerencsétlenségekben, utóbbiakkal mégis gyakrabban találkozhatunk a hírekben, mert érzelmi hatásuk erősebb. Ugyanilyen dramaturgiai megfontolásokból van szükség hősökre is a történetekben, akikkel érzelmileg azonosulhat az olvasó. Ezek lehetnek a szerencsétlenül járt emberek között, a hozzátartozók között, vagy a mentők között. Hősökké válhatnak emberek az önzetlenségükért, és még sok minden másért. Amikor egy repülőgép-katasztrófa után például mindenki meghalt, akkor a sajtó azt a hidegvérű pilótát tette meg hősnek, akinek az utolsó szavai az irányítótoronyba ezek voltak: „Zuhanunk”. A pilóta nyugodt hangja, tárgyilagos bejelentése nyilván a süllyedő hajó kapitányának a sztereotípiáját volt hivatva felkelteni az olvasóban, aki a hajójával együtt kötelességének teljesítése közben pusztult el, és stoikusán viselte sorsát. A melodráma hatása ugyanis azon alapul, hogy a közönség eleve egy tanult sémát használ a katasztrófákról szóló történetek befogadásánál, olyat, amely korábban látott, hallott, olvasott epizódokból tevődik össze. Alaszka például a legtöbb amerikai számára a romlatlan természet, és az ősi életforma szimbóluma volt. Az Exxon korábban említett olajszennyezése ezt a közkeletű mítoszt sértette

meg, és az olajtól ragadós szárnyú, repülésre képtelen vízi madarak képei ezért keltettek sokkal nagyobb visszhangot, mint a többi tengeri baleset.

Végezetül arra szeretnénk felhívni a figyelmet, hogy a katasztrófákon keresztül elmesélhető szimbolikus drámák legtöbbször többféle általános “mítoszba” is beilleszthetők. Ráadásul a különböző magyarázatok közötti válogatás maga is fontos szerepet játszanak a katasztrófa diszkurzív konstrukciójában.

A Szent Ilona vulkán kitörésének média-beszámolóí

Az előzményekhez tudni kell, hogy 123 év szünet után teljesen váratlanul kitört az USA Washington államában lévő Szent Ilona tűzhányó 1980. május 18.-án. Egy hét múlva újabb kitörés történt, majd két hét múlva egy harmadik. A halálos áldozatok száma 50 fölött volt, a gazdasági kár meghaladta a 2,7 milliárd dollárt. A különböző hírügynökségek az esemény után azonnal tudósítokat küldtek a helyszínre, beleértve a három nagy amerikai tévétársaságot, az ABC-t, a CBS-t és az NBC-t. (A negyedik óriás, a CNN ebben az időben még gyerekcipőben járt.) A tudósítások az esemény után még hat hétig ömlöttek a helyszínről, átlag napi 1 órás TV programot alkotva. Szemben a korábbi véleményekkel, amelyek azt hangsúlyozták, hogy nincsenek lényeges különbségek abban, ahogy a fenti TV társaságok tálalják a híreket, egy vizsgálat azt találta, hogy a három nagy TV társaság egymástól jól elkülöníthető három nagyobb mitikus „metatörténetbe” helyezte a tűzhányó kitörésének a történetét.

A CBC egy tudományos elit progresszivista diszkurzusát képviselte, amely nagyszámú szakértőt vont be a magyarázatba, és azt a hitet sugározta, hogy a kormány hathatós intézkedésekkel, racionális döntésekkel kontroll alá vonhatja az eseményeket. A beszámolók keretei a tudományos fantasztikus melodráma forgatókönyve szerint készültek, ahol tudósok vívták heroikus harcukat a természet hatalmas, ám vak erőivel. Az elmondottaknak megfelelően rengeteg hivatkozás történt a szakértőkre: “geológusok azt tartják”, “tudósok szerint”, „vulkanológusok figyelmeztetnek”, és más ehhez hasonló nyelvi fordulatok adták a tudósítások gerincét. Rengeteg tárgyi információ is elhangzott, valóságos „hiperfaktualitás” jellemezte a CBC tudósítását. A nézők innen tudhatták meg az első nap, hogy a vulkán a tenger szintje felett 9677 lábbal fekszik, hogy a láva és a hamu 60 000 láb magasságba lövellt egy félmérföldes kráteren keresztül kiömölve, és hogy a tűzhányótól kétszáz mérföldnyire is hallható volt a kitörés dübörgése. Következő nap arról tudósítottak, hogy 3000 embert kellett

evakuálni, és hogy 11 millió hal pusztult el a láva alatti tóban, továbbá hogy a levegőben lebegő hamu 10 rendőrautónak a karburátorját tömte el, és a vulkánkitörés a “tudósok számítása szerint” tíz éven keresztül csökkentheti az egész föld hőmérsékletét.

A másik nagy TV társaság az NBC megközelítését egyfajta társalgási stílus és epikus hangvétel jellemezte. Az NBC igyekezett teret adni mindenféle csoport véleményének, nem koncentrált kizárólagosan a szakértőkre és a kormánytisztviselőkre. A lakosságot, sőt a riportereket is belekomponálta a katasztrófákról készült képbe, és olyan informális hangot ütött meg, amitől néha még a humor sem volt idegen. Amikor az egyik tudósító nem tudott a levegőben lebegő hamu miatt repülővel eljutni a helyszínre, megjegyezte, hogy nem minden nap lehetett az őt szállító taxinak hozzá hasonló 450 dolláros utasa. A tudósításoknak ezzel mintegy nyugtató hatása volt, kerültek mindenféle vészhelyzetre való utalást, és inkább egy tágabb, komplexebb összefüggésbe igyekeztek a vulkánkitörést helyezni. Az NBC is nagy számban használt fel tudományos anyagot, ők is beszámoltak arról, hogy a kitörés esetleg lehűtheti a Föld hőmérsékletét, de ezt nem azzal a tudományos érveléssel igyekeztek enyhíteni, hogy csak mindössze néhány század Celsius fokkal, mint a CBS, hanem azzal a mindennapi józansággal, hogy ez a jóslás egyelőre még nem több, mint bizonytalan feltevés. Érdekes módon ezen a csatornán a vulkánkitörést a mindenhol szállingózó hamuval azonosították, amivel mintegy materializálták, lokalizálták és banalizálták is az eseményt. Bemutatták, ahogy a Nemzeti Gárda tisztogatta a házak tetejéről a hamut, megkérdezték a mindennapi embereket, hogy mennyire befolyásolja őket a hamu, stb.

A harmadik tévétársaság, az ABC tragikus melodramának festette le a Szent Ilona vulkán kitörését, és olyan drámai elemekre koncentrált, mint a halottak és áldozatok száma, a túlélők utáni kutatás, a hősök és a felelősök bemutatása. Az ABC populista mítoszában a visszatérő elem a fenyegető, soha el nem múló veszély volt, amelynek állandóan új jeleit vélték felfedezni. A tűzhányó újabb kitörése, közölték, akár 50 ezer embert is fenyegethet, ha a földből készült gát megsérül. Az ABC szubverzív történetében a vulkán nem egy vulkán volt, mint az NBC pragmatikus tudósításaiban, nem is egy természeti “szörnyeteg” mint a CBC-nél, amelyet a tudomány erőivel kell megszelídíteni, hanem egy aljas indítékokkal rendelkező igazi gonosztevő. A tudományos részleteknek vagy a mindennapok teendőinek leírása mellett illetve helyett az ABC a gonosztevő vulkánnal szemben talált egy igazi hőst az általa feltálat populista morális drámához, amelybe a vulkán kitörésének a történetét helyezte. A főhős egy idős hegylakó, Harry Truman lett, akit egyébként a többi TV-csatornán is említettek futólag,

mint aki nem volt hajlandó elhagyni a hegyet semmiféle hivatalos figyelmeztetés ellenére sem. Az ABC történetében viszont Truman epizódszerepéből főszerep lett, ő lett az a "hajthatatlan individualista", aki bár tudatában volt a veszélynek, nem hajtotta meg a fejét sem az elemek fenyegetése, sem az evakuálási parancs előtt. Egyetlen előkészülete az volt, hogy végveszély esetére néhány üveg whiskyt halmozott fel. Az ABC legendát költött Trumanról, a patrióta legendáját, amely futótűzként terjedt tovább. Környékbeli rádióállomások zenei balladákat sugároztak róla, és a helyi iskola diákjai azt mondták a ABC faggatózó riportérének, hogy ők is úgy szeretik a lakóhelyüket, mint Truman, és „nem hagynák el az otthonukat egy hülye vulkán miatt.“

Katasztrófa-reprezentáció és társadalmi rend

Két egymásnak ellentmondó vélemény él egymás mellett a katasztrófa hírek és a társadalmi rend kapcsolatáról. Az egyik szerint, amelyet leggyakrabban a katasztrófa-szociológusok fogalmaznak meg, a probléma az, hogy mivel a tudósítások szenzációhajhász és torz információt adnak a szerencsétlenségekről, ezért dezorientálják és destabilizálják a társadalmat, éppen akkor, amikor a legnagyobb szükség lenne a közösség integrációjának a fenntartására. A másik vélemény szerint, amelyet a média szociológus kritikusai képviselnek, a katasztrófa-tudósítások éppen ellenkezőleg, a status quo-t erősítik, mivel korábban már ismert történetekbe ágyazzák bele az új eseményeket, és ezáltal az uralkodó rendet támasztják alá.

Szűkebb értelemben, legalábbis a reprezentációk társadalmi szerepét illetően véleményünk szerint mindkét állítás részben igaz. A szociológiai kritika a katasztrófák első szakaszára érvényes, amikor a legkevesebb információ áll rendelkezésre, és ezt olyan találgatások helyettesítik, amelyek apokaliptikus mítoszokon alapulnak. A médiakritika pedig a katasztrófák későbbi időszakára érvényesebb inkább, amikor a mítoszok az élet normalizálásában a társadalmi reintegrációban játszanak szerepet. Tágabb értelemben azonban mindkét kritika a média-reprezentációk természetének a félreértésén alapul. A társadalmi reprezentációk nem a valóság realiztikus tükrői, mint azt a szociológiai kritika képzelet, de nem is a morális értékrend közvetlen lenyomatai, amint azt az ideológia-kritikai irányzat gondolja. Inkább olyan társadalmilag konstruált normákként értelmezhetők, amelyeket a közösség tagjai egy adott időben érvényesnek tekintenek, és valóságnak fogadnak el. Katasztrófák esetén nemcsak a fizikai környezet és az emberi élet pusztul el, hanem az a normarendszer is sérül, amelyen a valóságkép alapul. A katasztrófa-mítoszok a

krízishelyzetekben a populáris kultúra formuláinak a felhasználásával éppen ennek a sérült normarendszernek a feladatát veszik át. Olyan, mindenki által közösen ismert és osztott szimbolikus történetekbe ágyazzák bele a váratlan eseményeket, amelyek a folyamatosság és érthetőség bélyegével látják el azokat, és ezáltal megerősítik a közösség szolidaritását. A modern világban azonban a közösségek nemcsak nem homogének többé, de nem is adottak zárt csoportthárokkal. A médiának állandóan meg is kell a teremtenie a saját közösségét. Az elmesélhető mítoszok és az elbeszélés módjai közül újra és újra ki kell választani egyet, azt az egyet, amellyel a közönség leginkább képes azonosítani magát, és amely mítosznak a megkomponálása mindig bonyolult keveréke az adott hír természetének, a korábban már bevált sémáknak és a közönség vélt érdeklődésének. A különböző, egymástól sokszor eltérő médiatörténeteket ezért úgy tekinthetjük, mint próbálkozásokat a konszenzus-sztori megtalálására, pontosabban kidolgozására. Olyan történetet kell produkálni, amely a társadalom számára a leginkább elfogadhatónak és a legjobban használhatónak tűnik nemcsak a katasztrófában megnyilvánult váratlan jelenség magyarázatára, de a csoportidentitás megkonstruálására is. A CBS korábban részletesen ismertetett tudományos narratívája minden más narratívánál sikeresebben tudta megjeleníteni a médiában egy meghibásodott amerikai atomreaktor érzékszervekkel nem érzékelhető radioaktív szivárgását. Ennél a keleti parton történt műszaki balesetnél olyan “technológiai mese” játszotta el a konszenzus-történet szerepét, amely azt ígérte, hogy a végén a tudomány jóvoltából minden jóra fog fordulni. Az iráni túszerződésnek a legsikerültebb média-reprezentációját viszont leginkább az ABC korábban ugyancsak ismertetett „szubverzív” populista kommentárjai érték el. A kiszolgált amerikai diplomaták képeivel, Carter elnök és a többi tehetetlen politikus nyilatkozataival és a félresikerült szabadító akció fiaskójának a történetével ez a csatorna nem megnyugtató, hanem felrázó, sőt provokáló igyekezett a közvéleményt. Egy olyan kétségbeesett helyzetet tárt a nézők elé, ahol az ország hajója kormányos híján tehetetlenül hanykolódik ezer veszély közepette.

Más esetekben viszont másféle mítoszok és másfajta diszkurzusok illeszkedtek jobban a katasztrófákhoz. A nézettségi és a tetszési index szerint a korábban tárgyalt Szent Ilona tűzhányóról szóló beszámolók közül például az NBC televízió “megerősítő és purifikációs” víziója kapta a legmagasabb pontszámot. Ez a csatorna az amerikai kisember mítoszákat használta konszenzus-sztoriként és interpretatív háttérkeretként a hírek értelmezésében. A kisemberét, aki a mindennapok derűs kiegyensúlyozottságát vallja még a természeti

katasztrófák súlyos körülményei között is, és aki egyformán távol szereti magát látni mind a tudomány elitista, mind a szubverzív populizmus teátrális szélsőségeitől.

JEGYZETEK

[1] A tanulmány az MTA Stratégiai Kutatások „Vizpolitika irány” számára készült írás jelentősen átdolgozott és kibővített változata.

Újabban elmozdulás észlelhető a szerencsétlenségek értelmezésének a koncepcionalizálásában. A „katasztrófa” helyét a „kockázat” foglalja el, amely mint fenyegetés létezik, függetlenül attól, hogy bekövetkezik-e valamilyen baleset vagy sem. (Singer and Endreny 1993)

IRODALOM

Cawelti, J. (1976) *Adventure, Mystery, and Romance*. Chicago: The University of Chicago.

Collins, R. (1989) *Sociological Theory, Disaster Research, and War*. In: Kreps, G. (ed.) *Social Structure and Disaster*. Newark: University of Delaware.

Császi, L. (1999) *Tévé-erőszak és populáris kultúra, a krimi mint morális tanmese*. Replika .

Dynes, R. (1987) *Introduction*. In: Dynes, R., de B Marchi, and C Pelanda (eds.) *Sociology of Disasters*. Milan: Franco Agnelli.

Fisher, H. (1998) *Response to disaster*. Lanham: University Press of America.

Gans, H. (1979) *Deciding what's news*. New York: Pantheon.

Gonzenbach, W. (1996) *The Media, the President and Public Opinion*. Mahwah, New Jersey: Lawrence.

Keshishian, Flora (1997) *Political Bias and Nonpolitical News: A Content Analysis of an Armenian and Iranian Earthquake in the New York Times and the Washington Post*. *Critical Studies in Mass Communication*, 14: 332-343.

King, S. (1999) Haláltánc. Filmvilág: 30-33.

Langer, John (1992) Truly Awful News on Television. In: Dahlgren, P. and C. Sparks (eds.) Journalism and Popular Culture. London: Sage.

Luukko, R. and G Moton (1978) Media Coverage of Crisis: Better than Reported, Worse than Necessary. Journalism Quarterly: 68-72.

Nigg, J. (1982) Communication Under Conditions of Uncertainty. Journal of Communication: 27-36.

Nimmo, D. and J. Combs (1985) Nightly Horrors. Knoxville: University of Tennessee Press.

Quarantelli, E. (1989) The Social Science Study of Disasters and Mass Communication. In: Walters, L., L. Wilkins, and T. Walters (eds.) Bad Tidings. Hillsdale: Lawrence.

Quarantelli, E. and D. Wenger (1991) A Cross-Societal Comparison of Disaster News: Reporting in Japan and the United States. In: Wilkins, L. and P. Patterson (eds.) Risky business. Westport: Greenwood Press.

Roeh, I. and S. Feldman (1984) The rhetoric of numbers in front-page journalism: How numbers contribute to the melodramatic in the popular press. Text: 347-368.

Rothenbuhler, E. (1998) Ritual Communication. London: Sage.

Smith, C. (1992) Media and Apocalypse. Westport: Greenwood Press.

Tuchman, G. (1978) Making News: A Study in the Construction of Reality. New York: Free Press.

Turner, R. (1967) Types of solidarity in the reconstitution of groups. Pacific sociological Review: 60-68.

Turner, R. (1994) Rumor, as Intensified Information Seeking. In: Dynes, R. and K. Tierny (eds.) Disaster, Collective Behavior, and Social Organization. Newark: University of Delaware.

Turner, R. and D. Paz (1986) *The Mass Media in Earthquake Warning*. In: Ball-Rokeach, S. (ed.) *Media, Audience and Social Structure*. Newbury Park, California: Sage.

Vincent, R., B. Crow, and D Davis (1989) *When Technology Fails: The Drama of Airline Crashes in Network Television News*. *Journalism Monographs*, 117: 1-25.

Wilkins, L. (1987) *Shared Vulnerability*. Westport: Greenwood Press.